

ПОЧАТОК ОСІЛОСТІ У СТЕПОВИХ СКІФІВ (за матеріалами поселення Лиса гора)

Н. О. Гаврилюк, С. М. Кравченко

Стаття присвячена питанню переходу кочових скіфів до осілості. Автори наводять гіпотези про час виникнення пам'яток осілості у степових скіфів. Нові дані, одержані під час розкопок поселення Лиса Гора, дозволяють авторам приєднатися до гіпотези Б. М. Гракова про початок цього процесу наприкінці V — початку IV ст. до н. е.

Процес осідання кочовиків, співвідношення кочівницьких та землеробських елементів у єдиному господарсько-побутовому укладі, хроно-хорологічні межі цього процесу для окремих суспільств залишаються найскладнішими проблемами, тоді як саме вони є ключовими для реконструкції економічного базису конкретного суспільства.

Особливу увагу привертає питання про початок переходу до осілості кочових скіфів. Найістотношою ознакою осілості етносу є наявність поселень, які функціонують цілий рік. Крім дослідження Кам'янського городища¹, поселення зі змішаним культурним шаром Нижній Рогачик² та одношарового поселення Первомаївка³ на обох берегах Дніпра провадились розвідки⁴. Систематичні планомірні розкопки одношарових скіфських поселень не провадились. Тому пошуки й дослідження нових пам'яток, які вказують на осілість скіфських племен, є актуальними.

Таблиця. Співвідношення основних категорій матеріалу з поселення Лиса Гора

Категорії	Місце знахідки							
	Культурний шар		Споруди		Підйомний матеріал		Всього	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Амфори	466	27,8	326	45,3	120	30,2	912	32,9
Ліпна кераміка	1136	67,9	366	51,2	150	37,7	1652	59,3
Гончарна кераміка	18	1,1	-	-	-	-	18	0,6
Кам'яні вироби	12	0,7	13	1,8	26	6,4	51	1,8
Кремій	33	2	10	1,4	-	-	43	1,5
Вироби з кістки та рогу	1	0,1	2	0,2	2	0,6	5	0,1
Пряслиця	3	0,2	-	-	14	3,4	17	0,6
Залізні вироби	2	0,2	1	0,1	1	0,3	4	0,1
Намісто	-	-	-	-	85	21,4	85	3,0
Всього	1671	100	719	100	398	100	2798	100

Оскільки на існування землеробських поселень в першу чергу впливають сприятливі агрокліматичні умови, то і увага зверталась на матеріали археологічних розвідок з території заплави р. Конки і малих річок Дніпровського басейну. Цей район, особливо, його північна частина, характеризується високою родючістю землі, достатньою вологістю, наявністю пасовищ типу лук, лісовими угіддями. Крім того, поблизу розташоване Кам'янське городище, до якого ведуть зручні водний та сухопутний шляхи. У зв'язку з цим цікавим є поселення з урочища Лиса Гора, на якому зібрано численний підйомний матеріал.

Поселення, стаціонарні дослідження якого розпочались 1984 р., розташо-

© Н. О. ГАВРИЛЮК, С. М. КРАВЧЕНКО, 1995

ване поблизу м. Василівка Запорізької області на лівому березі Каховського водосховища за 1,5 км на північ від Василівського лісництва на мисі трикутної форми і орієнтоване на північний схід. До утворення Каховського водосховища мис з північного сходу обмежувався заплавою р. Конки, зі сходу — заплавами рік Чокрак і Карачокрак, що зливалися (рис. 1). Плоска поверхня мису Лиса Гора підвищується на 70—80 м над рівнем Каховського моря. Східна частина мису похила, західна крута та інтенсивно руйнується водами Каховського водосховища, з півдня вузька лощина відокремлює лисогірський трикутник від степу. Площа мису близько 4 га. В результаті постійної оранки культурний шар південно-західної частини мису майже знищений. Він залишився лише у південно- і північно-східній частині поселення на площі близько 2,7 га (рис. 1), потужність його 0,70—0,80 м.

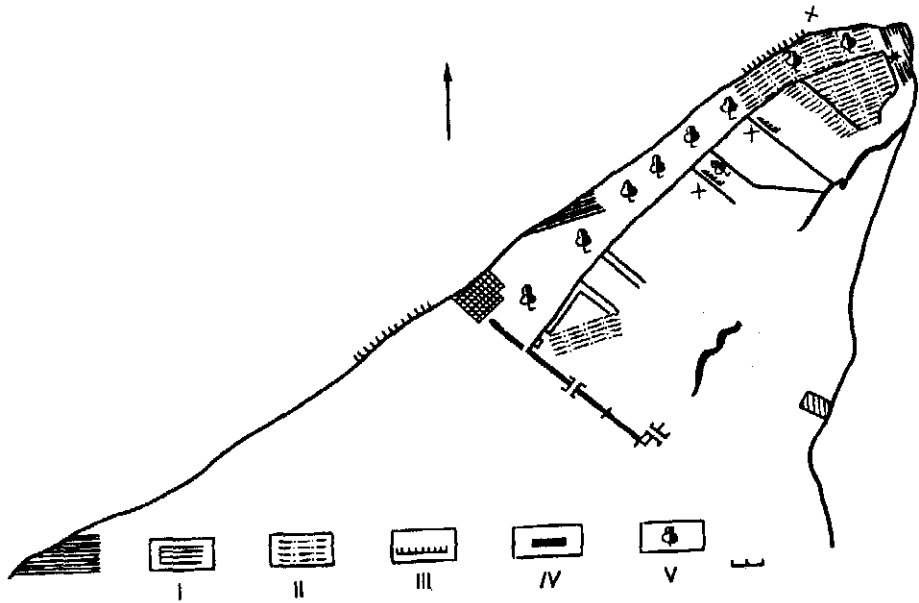

Рис. 1. План поселення Лиса Гора.
 I — ділянки з культурним шаром періоду пізньої бронзи; II — ділянки з культурним шаром IV ст. до н. е., III — зачищені ділянки берега, IV — вал, V — ліс.

У 1984 р. було зачищено берегову лінію, а у північній частині мису закладено розкоп площею 150 м². Під час розкопок були відкриті 35 господарських ям та 7 житлових та господарських споруд (рис. 2).

Споруди представлені напівземлянками, які за конструкцією розподілені на два типи. Дві напівземлянки мали прямокутну форму з заокругленими кутами і були заглиблені у материк на 1,1—1,33 м. Довжина їх відповідно 2,3 і 2,5 м, ширина — 1,2 і 1,88 м. Обидві напівземлянки мали в одній із стінок сходи (рис. 3, 2).

Другий тип жител становлять двокамерні споруди, заглиблені у материк на 0,60—0,80 м. Вони мали невелике вхідне приміщення напівовальної або прямокутної форми розмірами 0,80—1,35 м та 1×1,75 м і основне, округлої форми діаметром 1,84 і 2 м. Дві такі споруди (напівземлянки № 3, 4) мали вогнища діаметром 0,30—0,40 м. Вогнище напівземлянки № 4 було обкладене камінням (рис. 3, 1). Напівземлянка № 3 за фрагментами амфор датується першою половиною IV ст. до н. е., напівземлянка № 4 — у межах IV ст. до н. е. До них за типом наближається напівземлянка № 7, яка збереглась частково. Споруди № 5, 6 вогнищ не мали, але зола та обгоріле дерево у них було знайдено.

За матеріалами Кам'янського городища такі будівлі невідомі. Аналогічний тип споруд зафіксовано на території архаїчного поселення Велика Чорноморка II в районі Ольвії⁵. Ями-житла діаметром 2—2,15 м, глибиною 1,5 м з

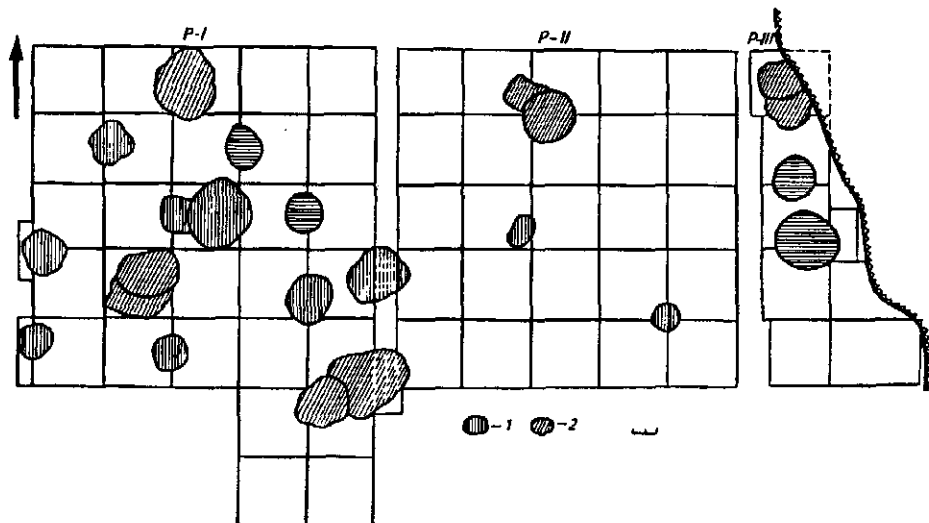

Рис. 2. План розкопів 1984 року: 1 — господарські ями, 2 — залишки споруд.

вогнищами виявлені на поселенні поблизу с. Варварівка. Наземна частина жител може бути реконструйована як конічний намет на дерев'яному каркасі без центрального стовпа, що спирається на невисокі глинобитні стіни. Подібні житла характерні для степу помірного поясу⁷.

Господарські ями представлені трьома типами. Переважають ями, що мають у плані форму прямокутника з заокругленими кутами, або овалу з прямими ледве заокругленими біля дна стінками. Ширина таких ям від 0,97 до 1,10 м, довжина від 1,10 до 2,10 м, глибина — 0,40—0,90 м від рівня материка (рис. 4, 2). До першого типу належать 18 господарських ям поселення Лиса Гора. Ями цього типу насичені знахідками: фрагментами ліпної кераміки, амфор, кісток тварин. Ями 4, 5, 18 за фрагментами амфор датуються першою половиною IV ст. до н. е., яма 16 — третьою чвертю IV ст. до н. е. За функціональним призначенням це швидше всього ями-скиди. Аналогіями

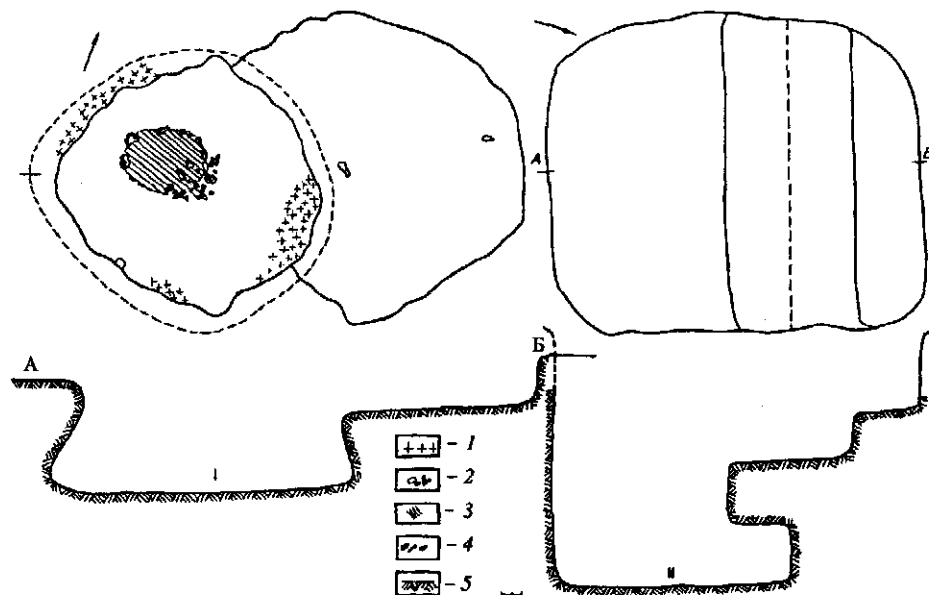

Рис. 3. Споруди поселення Лиса Гора: I — напівземлянка першого типу, II — напівземлянка другого типу; 1 — попіл, 2 — каміння, 3 — вогнище, 4 — кістки тварин, 5 — материк.

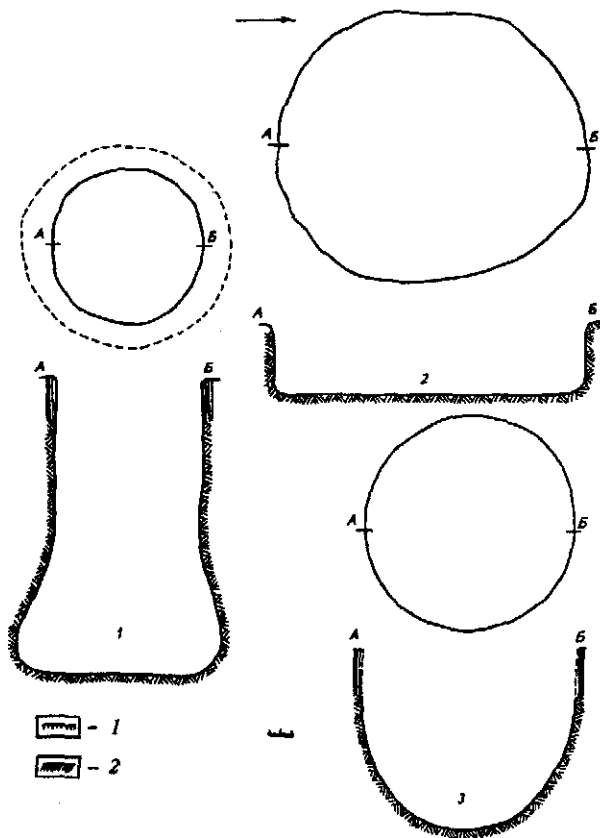

Рис. 4. Господарські ями: 1 — зернова, 2, 3 — смітчеві. 1 — поховальний чорнозем, 2 — материк.

рівня материка (рис. 4, 3). У заповненні таких ям переважають кістки тварин. Як відомо, у кочових і напівкочових народів дуже часто житлові і господарські споруди поєднувались в єдиний житловий комплекс¹⁰. Такий комплекс було простежено на розкопі 2 (рис. 2). Біля житлової споруди — напівземлянки № 5 були зосереджені 5 господарських ям і дві зернові, розташовані по колу. У плані комплекс наближається до прямокутника.

У культурному шарі, господарських ямах та спорудах поселення Лиса Гора представлені такі категорії археологічного матеріалу: ліпна та гончарна кераміка, у тому числі амфори, вироби з каменю, пряслиця, залізні вироби, крем'яні знаряддя праці, намисто (кам'яне і скляне), кістки тварин. Процентне співвідношення основних категорій матеріалу показано в таблиці, з якої видно, що ліпна кераміка переважає, а гончарна грецька трапляється дуже рідко.

Вирішальну роль у датуванні пам'яток, подібних до поселення Лиса Гора, відіграють знахідки амфор*. Найранішими є кілька фрагментів амфор Лесбоса. Вінця їх наближаються у розрізі до кола, під вінцями — підсічка, глина червонувата з домішками вапна, ручки округлі у розрізі (рис. 5, 5). Датуються вони першою чвертю IV ст. до н. е.¹¹

Зустрічаються хіоські амфори з вінцями двох типів: що наближаються у перетині до еліпсу або ромбу. Перші виготовлені з рожевої глини з домішками білих часток і датуються першою половиною IV ст. до н. е.¹² Шість фрагментів ручок належать до хіоських амфор, виготовлених з коричневої глини

для них можуть бути смітчеві ями циліндричної форми Варварівського поселення⁸.

Другий тип господарських ям — округлі, або трохи витягнуті в плані, грушоподібні у розрізі. До нього належить 13 ям поселення Лиса Гора, діаметрами від 1 до 1,30 м, глибиною — від 0,75 до 1,65 м від рівня материка (рис. 4, 1). Знахідки з них нечисленні — кілька фрагментів ліпної кераміки або кістки тварин, але частіше речовий матеріал відсутній. За функціональним призначенням — це зернові ями. Більшість ям зосереджено навколо напівземлянки № 4. Подібні зернові ями відомі на Варварівському поселенні⁹.

Чотири господарські ями поселення Лиса Гора округлі в плані і конусоподібні у розрізі. Діаметри таких ям від 1,40 до 1,75 м, глибина від 0,80 до 0,90 м від

* Велику допомогу у вивченні амфор надав авторам С. Б. Буйських, якому ми дуже вдячні.

з домішками слюди. У розрізі вони еліпсоподібні з деякою різницею в осях. Зустрічаються ручки амфор, виготовлених з темно-жовтої глини з великою кількістю слюди і білими домішками, що датуються IV ст. до н. е. (рис. 5, 1, 2).

Фрагмент вінець з господарської ями № 5 належав амфорі з Менди. Він у розрізі наближається до рівнобедреної трапеції, слабо відділений від основної маси горла. Внутрішня частина утворюючої заокруглена, зовнішня вертикальна. Глина коричнева з домішками піску і слюди. Датуються першою чвертю IV ст. до н. е.¹³ (рис. 5, 11).

Двоє вінець належали самоським амфорам (рис. 5, 3, 4). Одне з них наближається у розрізі до кола, з підсічкою (госп. яма 15), друге — до еліпса (госп. яма 4). Виготовлені вони з коричневато-рожевої глини з невеликими домішками слюди та вапняку і датуються першою чвертю IV ст. до н. е.¹⁴.

Пізнішим часом датуються фрагменти гераклейських та фасоських амфор. Переважає група гераклейських амфор (рис. 5, 6—10, 14—16), з віньцями двох типів: сегментоподібними у розрізі і круглими. Ручки таких амфор еліпсоподібні у розрізі, іноді з пальцевими заглибинами в основі. Фрагменти таких амфор виявлено у напівземлянці № 3, господарських ямах 16, 18, 24, що датують ці об'єкти IV ст. до н. е. Ніжки гераклейських амфор представлені двома типами: з плавню розширеною основою, з гострим краєм або пояском, конусоподібною ямкою; основою у вигляді конусоподібного ствола і підшовою з пласким оформленням. Датування таких гераклейських амфор не виходить за межі IV ст. до н. е.¹⁵

Фрагменти фасоських амфор представлені віньцями трьох типів: з горизонтальною верхньою частиною і майже вертикальною внутрішньою; трапецієподібними у розрізі; наближеними у розрізі до трикутника. Ручки цих амфор сплюснені з відзначеними вертикальними жолобками. Ніжки з циліндричними стовбуром, розширеним в основі і конусоподібною ямкою на підшві (рис. 5, 12). Датуються фасоські амфори, знайдені на поселенні у межах IV ст. до н. е.¹⁶

Амфори типу Солоха I представлені ніжкою з потовщеною основою, що нагадує валик і пласкою підшовою. Глина червона з білими домішками. Датуються другою чвертю — кінцем IV ст. до н. е.¹⁷

На поселенні Лиса Гора виявлено також ніжки синопських амфор, що датуються другою половиною IV ст. до н. е., та херсонеських (рис. 5, 18).

Таким чином, на пам'ятці найранішими є амфори кола Лесбосу, хіоські,

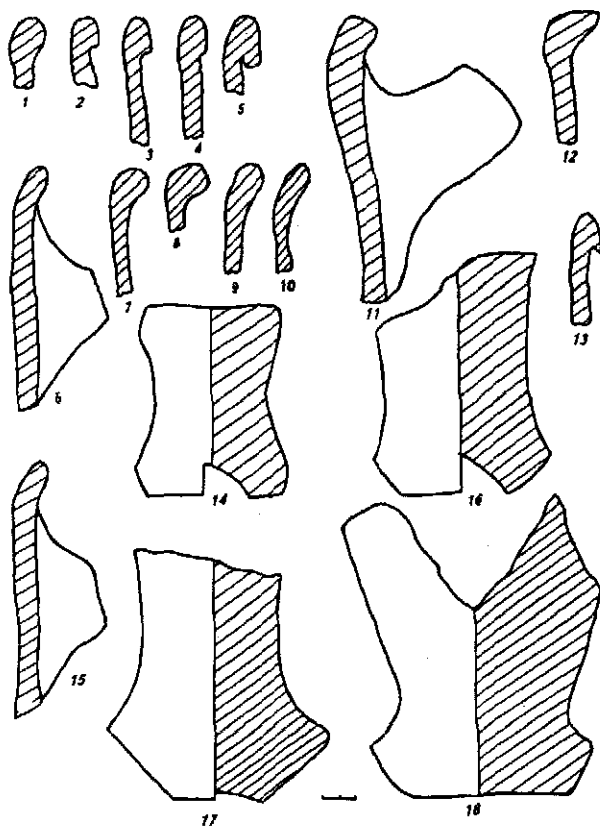

Рис. 5. Фрагменти амфор: 1, 2 — хіоських, 3, 4 — самоських, 5 — лесбоських, 7, 9, 10 — Гераклея I, 6, 8, 14—16 — Гераклея II, 11 — Менди, 12 — Фасос, 13, 17 — Солоха II, 18 — Херсонес.

самоські, Менди. Вони становлять 12,4% амфорного матеріалу поселення (з урахуванням підйомного матеріалу). Походять вони з нижніх шарів та деяких споруд: господарських ям 4, 5, 15, напівземлянки 3.

Переважають фрагменти амфор з Геракліє, Фасоса, типу Солоха I, II, херсонеські, період існування яких не виходить за межі IV ст. до н. е. Цим часом датується і більшість споруд поселення Лиса Гора.

Отже, загальною датою поселення є кінець V—IV ст. до н. е.

Найчисленнішою категорією археологічного матеріалу, що походить з поселення Лиса Гора, є ліпна кераміка, яка становить 59,3% знахідок (табл.) 11% ліпної кераміки вдалося класифікувати (184 фрагменти), тут переважають горщики з горлом, відігнутих у вигляді розтрубу (37,5%) (рис. 6, 2, 3—8). Це звичайні скіфські горщики зі сплюсненим краєм вінець, вузькою шийкою і максимальним розширенням тулубу у середній частині (рис. 6, 4). Орнаментувались такі посудини пальцевими заглибинами, косими насічками, відбитками штампу.

Горщики з дугоподібною у розрізі шийкою становлять 20% ліпної кераміки. Переважно це посудини середніх розмірів, лише 4 фрагменти належали великим горщикам, 2 — малим. Основним прийомом орнаментування таких посудин були пальцево-нігтьові заглибини по зовнішньому краю вінець (рис. 6, 10, 13).

Серед матеріалів поселення Лиса Гора є група горщиків з прямим горлом, що становлять 11,4% ліпної кераміки. Всі посудини цього типу середніх розмірів з орнаментом, характерним для горщиків перших двох типів (рис. 6, 9, 14—17).

Трое вінець горщиків першого типу мали на внутрішньому боці виступ для кришок, які становлять 7,1% ліпної кераміки поселення. Вони плоскі, круглі з невеличкою ручкою — вушком у центрі. Більшість з них орнаментована пальцевими заціпами по краю, відбитками круглого штампу по зовнішній поверхні, радіальними, або косими лініями (рис. 6, 18, 19).

Відкриті посудини представлені невеликими (діаметром до 10 см) мисочками, які становлять 3,3% ліпного керамічного комплексу поселення (рис. 6, 11, 12).

До рідкісних форм слід віднести ліпну посудину на високій конусоподібній нізці, форма корпусу якої повторювала, на нашу думку, форму металевих казанів. На поселенні Лиса Гора знайдено також два уламки ліпних амфор.

Серед матеріалів поселення слід відзначити велику кількість денечей ліпних посудин. На деяких з них (7,1%) простежувались відбитки тканини. На 9,8% ліпної кераміки, переважно на денцях, простежені відбитки зерен. Серед них — 9 зернівок проса, а також відбиток колоска пшениці-двозернянки. У тісті кераміки велика кількість домішок лусочок, полови.

Розглянутий ліпний керамічний комплекс поселення Лиса Гора належить до скіфської групи. Єдиний фрагмент кераміки, що має аналогії серед посуду лісостепу, знайдено серед підйомного матеріалу. Загалом набір ліпного посуду поселення не відрізняється від кераміки поховань¹⁸. Особливістю комплексу є наявність великої кількості покриток. Слід відзначити також технологічну особливість посуду поселення Лиса Гора — в його тісті присутні домішки від очищеного зерна, тоді як для кераміки курганів це не характерно.

1,8% знахідок поселення Лиса Гора становлять вироби з каменю. Зернотерки представлені 13 екземплярами. Це овальні в плані вироби зі слідами спрацьованості в центрі (рис. 7, 3, 4). Іноді вони вузькі, вигнуті (рис. 7, 3). Одна з таких зернотерок знайдена біля вогнища у напівземлянці № 4. Для розтирання зерна використовувались розтиральники та товкачки, що представлені у матеріалах поселення 21 екземпляром (рис. 7, 7). Вони циліндричної або дископодібної форми.

У напівземлянці № 4 трапилася половина сокири трапецієподібної у плані, овальної у поперечному розрізі, виготовленої із світло-сірого кварциту (рис. 7, 11).

На поселенні Лиса Гора знайдено 10 точильних брусків прямокутних у плані, зі слідами спрацьованості з одного боку (рис. 7, 18). 6 точильних ка-

* Визначення доктора біологічних наук Г. О. Пашкевич.

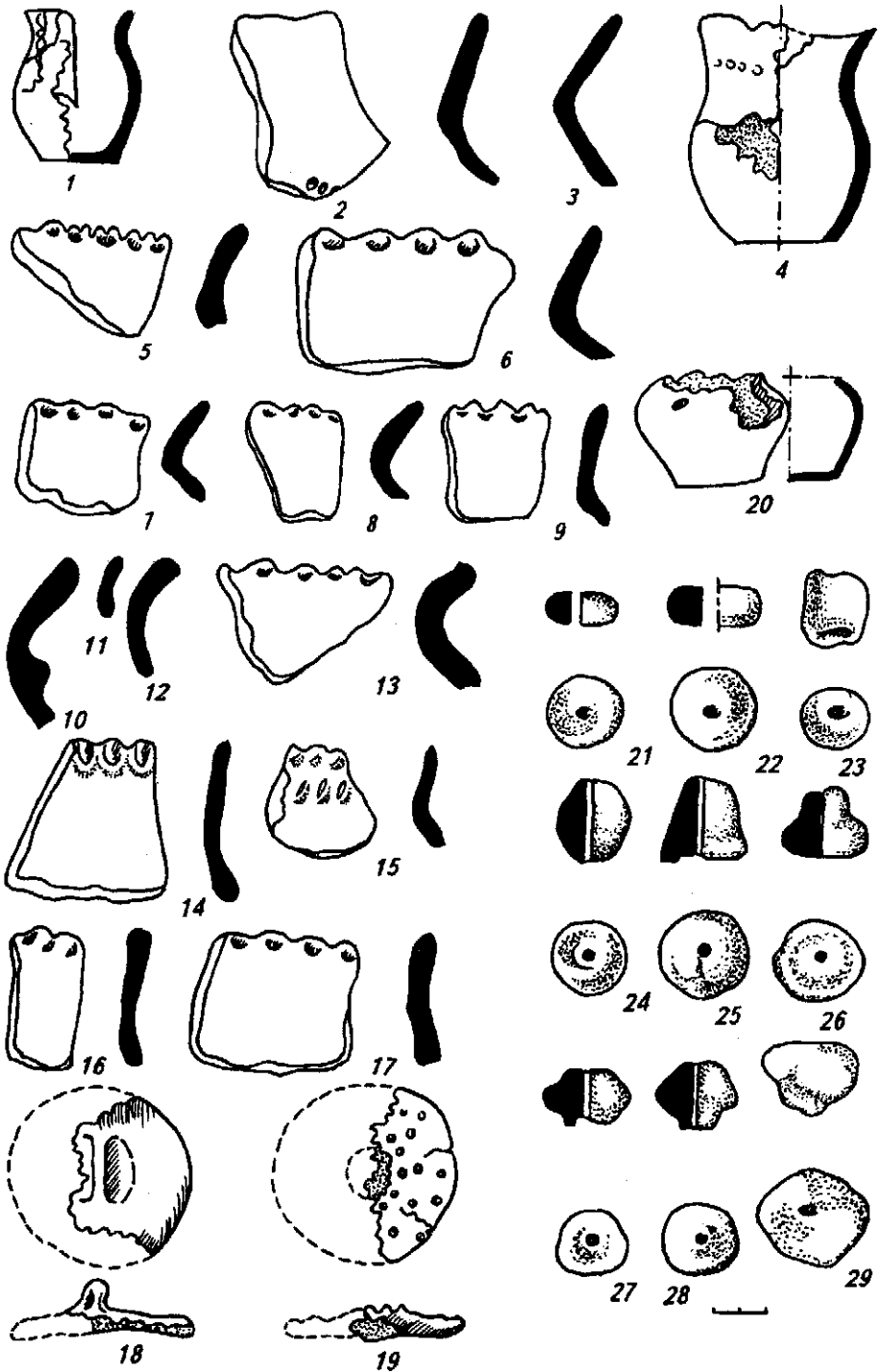

Рис. 6. Керамічні вироби. 1—20 — фрагменти горщиків, 21—29 — пряслиця.

менів видовженої форми, овальні у поперечному розрізі і мають отвір для підвішування (рис. 7, 1—6).

Особливістю комплексу знахідок поселення Лиса Гора є велика кількість виробів, виготовлених з фрагментів амфор. 18 ручок амфор використовувались як лоцिला (поверхня зламу з одного боку звичайно зашліфована)

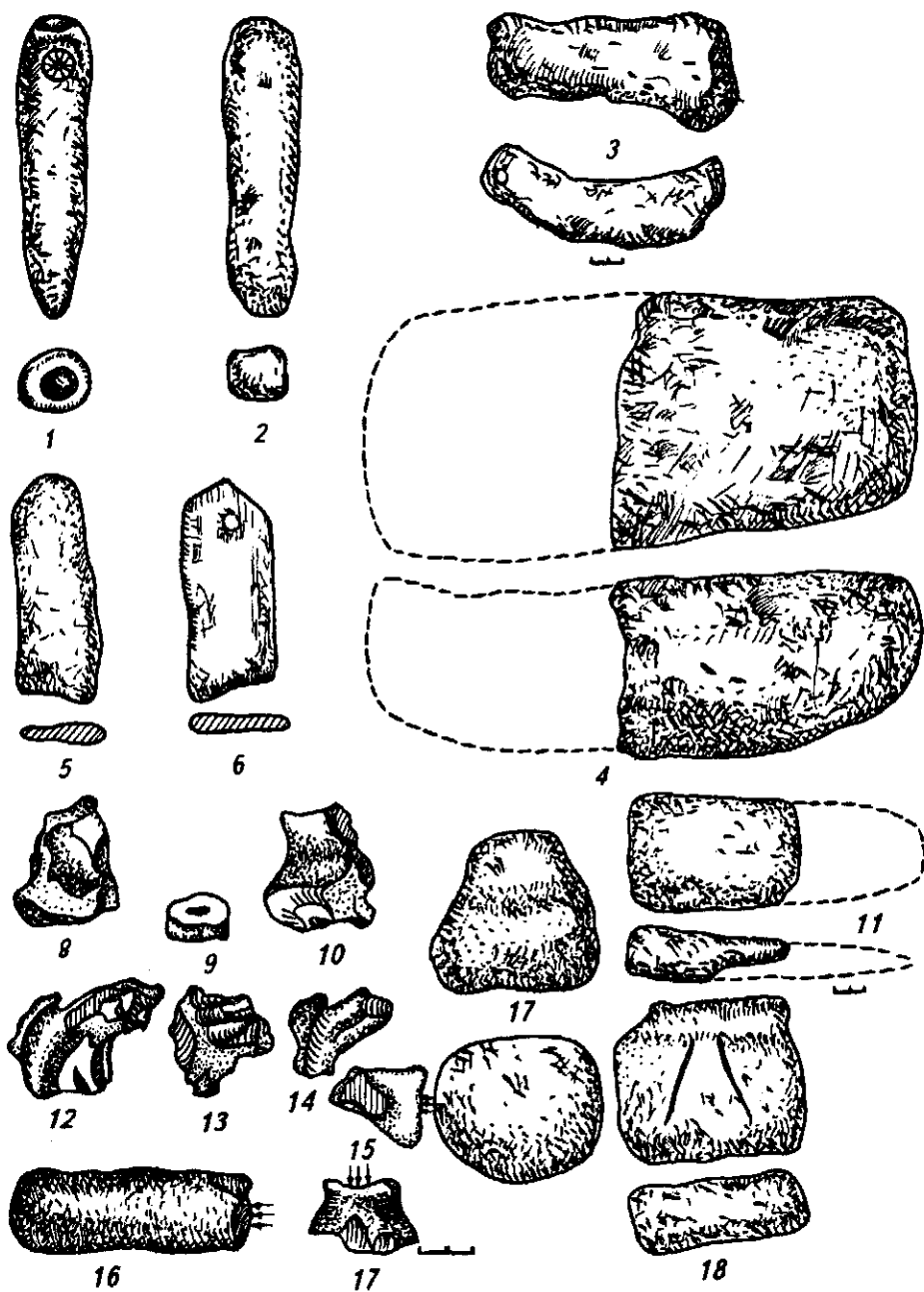

Рис. 7. Кам'яні знаряддя праці. 1, 2, 5, 6 — підвісні «бруски», 3, 4 — зернотерки, 7 — розтиральники, 11 — сокира, 8—10, 12—17 — знаряддя праці з фрагментів амфор, 18 — точильний брусок.

(рис. 7, 14—17). 13 ніжок та ручок амфор використовувались як розтиральники (рис. 7, 8, 10—13). Знайдені також пряслиця з фрагментів амфор (рис. 7, 9).

Набір знарядь прядіння представлений пряслицями звичайних типів: керамічних біконічних — 6, усіченоконічних — 4, сферичних — 3, бочкоподібних приплюснених — 2, з фрагментів амфор — 2 (рис. 6, 21—30).

У культурному шарі поселення трапилось чимало виробів з кременю: плиток, відщепів, які вживались, можливо, як деталі складних знарядь праці.

Залізні вироби представлені двома ножами з горбатою спинкою і череш-

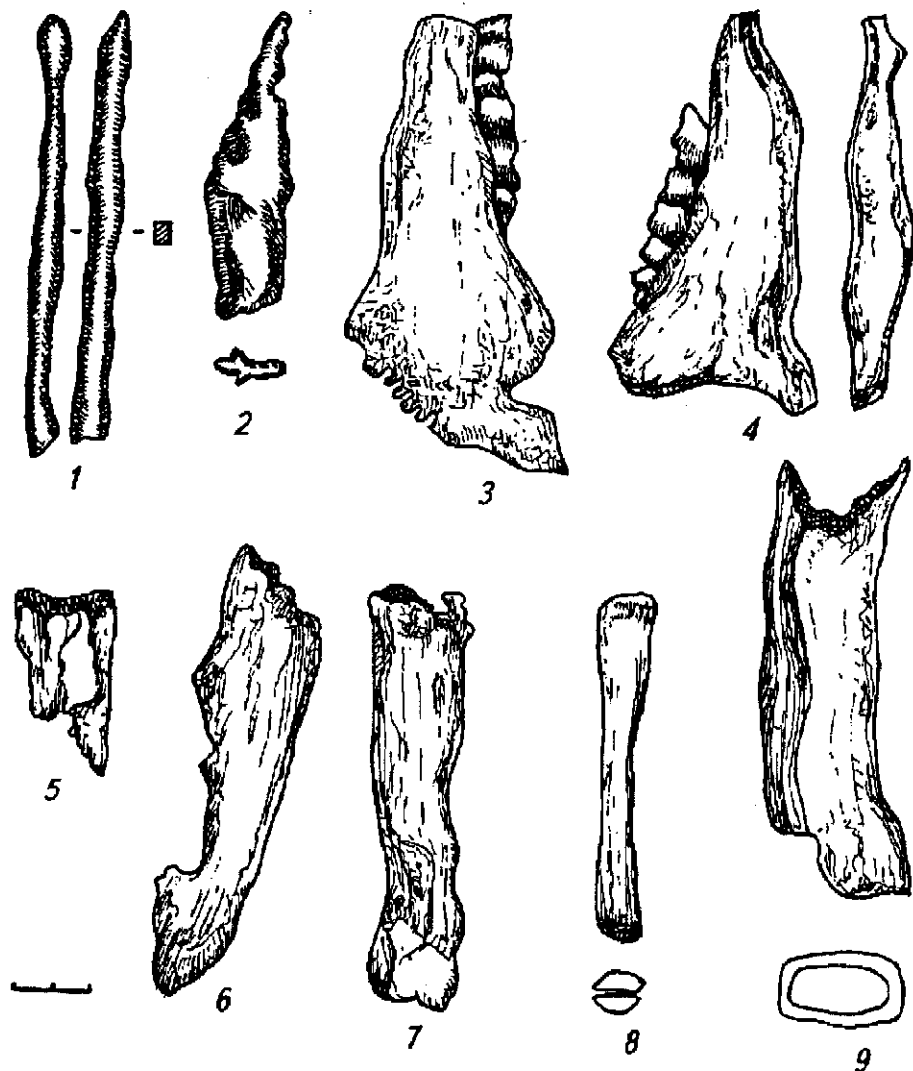

Рис. 8. Знаряддя праці: 1, 2 — залізні вироби; 3—9 — кістяні та рогові предмети.

ковою ручкою, досить поширеними по всій Скіфії IV ст. до н. е.¹⁹ (рис. 8, 2). У квадраті 4 розкопу 2 трапився залізний струт — знаряддя для обробки поверхні дерев'яних виробів (рис. 8, 1). Подібні екземпляри були у матеріалах Кам'янського городища²⁰. Схожі струги та свердла використовуються і зараз під час ручної обробки дерева²¹.

Кістяні вироби представлені заготовками гарпуна з підйомного матеріалу (рис. 8, 6), трьома руків'ями залізних ножів, руків'ям якогось досить масивного знаряддя (рис. 8, 9). В одній з напівземлянок знайдено два знаряддя праці, виготовлені із шелеп великої рогатої худоби: одне з зубчиками на робочому краї (рис. 8, 3), друге — із зламаним робочим краєм, але з обробленим кінцем, що кріпився до якоїсь ручки (рис. 8, 3).

Аналіз матеріалів із розкопок поселення Лиса Гора приводить до таких висновків. Поселення датується кінцем V—IV ст. до н. е. Найбільш ранні господарські ями сконцентровані у північному розрізі берега. У кінці IV ст. до н. е. життя на поселенні припиняється.

Поселення належало скіфському населенню, на що вказує переважання ліпної кераміки скіфських форм. За складом ліпної кераміки і співвідношенням її з гончарною керамічний комплекс Лисої Гори наближається до локаль-

ної групи Кам'янського городища²². Такий же набір кераміки зустрічається у степових курганів I—IV ст. до н. е.

Мешканцям поселення було відоме землеробство, що підтверджується знахідками зернотерок, відбитками культурних злаків на ліпній кераміці, домішками полови у тісті, великою кількістю зернових ям на території поселення. Разом з тим простежуються ознаки кочового побуту: невелика площа напівземлянок, велика кількість свійських тварин, в першу чергу, коня у культурному шарі поселення. Ці висновки підтвердились подальшими дослідженнями на поселенні Лиса Гора. Палеоботанічний та палеозоологічний аналіз його матеріалів та характер співвідношення цих галузей у господарстві поселення показує скотарсько-землеробську спрямованість його економіки²³. Перевага ячменю у складі культурних злаків дозволила висловити припущення про специфіку землеробства у цьому регіоні — про його спрямування на створення запасів твердого корму на зиму²⁴.

Перехід степових скіфів до осілого способу життя не заперечується жодним з сучасних скіфологів. Але на час і місце виникнення осілості існують різні точки зору. Деякі дослідники намагались навіть виявити осілість степових скіфів у Лісостепу — за межами степової зони²⁵. Такі спроби свого часу викликали здивування А. М. Хазанова²⁶. Помилковим вважав твердження про перехід скіфів до осілості на території лісостепу С. А. Скорий²⁷. Пізніше, по не зовсім зрозумілим причинам, він змінив цю думку і зараз пов'язує процес «седентаризації кочовиків» з Лісостеповим Правобережжям, датуючи його початок кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е.²⁸

На наш погляд, спроби виявити осілість кочовиків за межами середовища їх мешкання, тобто, поза аридними та напіваридними зонами, є результатом звичайного змішування понять осілості і асиміляції. Осілість може реалізовуватись тільки за обов'язкових обставин і тільки у визначених екологічних умовах. Критичною є умова досягнення кількості населення у степу, при якій пасовищна дигрессія перетворюється у зональне явище. Катастрофічний збіг несприятливих подій і обставин також може бути причиною дострокового початку седиментації. Осілість кочовиків фіксується появою на місцях колишніх зимівок поселень з ознаками занять їх мешканців землеробством, залишками стаціонарних жител і іншими свідченнями цілорічного функціонування. Такі пам'ятки звичайно становлять окрему групу поблизу заплави великої ріки. Ознаки ж «осілості кочовиків у лісостепу» зводяться лише до елементів поховального обряду, поширених по всьому Правобережжю та існуванням круглих в плані напівземлянок. На відміну від вищезгаданих авторів, ми в цих ознаках бачимо лише свідчення асиміляції кочовиків місцевим населенням. Цей процес пов'язаний з засвоєнням кочівниками осілого способу життя і може відбуватися у будь-яких умовах. При цьому кочовики, засвоївши новий, осілий спосіб життя, часто зберігають свої етнічні особливості і слабо впливають на життя кочового етносу, з якого вони походять. Ці асимільовані кочовики відіграють «...у новому колективі роль привілейованих торгових і політичних посередників»²⁹. І, тим самим зміцнюють відносини «степ—лісостеп».

Більшість скіфологів пов'язує осідання кочовиків саме з місцем їх традиційного перебування, тобто, з степовою зоною. В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін пов'язували осідання скіфів-кочовиків з виникненням «укріплених містечок» Малої Скіфії і датували цей процес II ст. до н. е.— II ст. н. е. Раніше Кам'янське городище трактується ними як «поселення ремісників-металургів» і з землеробським населенням не пов'язується³⁰.

Те ж саме Кам'янське городище Б. М. Граков називає «центром степової Скіфії другої половини V—III ст. до н. е.», «заселяючи» територію Нижнього Подніпров'я скіфами-землеробами³¹. А. І. Мелюкова, яка підтримує цю гіпотезу, вважає, що її підтвердженням є зменшення зброї у скіфських похованнях у степу в IV ст. до н. е.³² На думку О. М. Лескова, відмінності у розмірах поховальних споруд і складі інвентаря курганів, розташованих у «відкритому степу» і безпосередньо на берегах Дніпра, свідчать про перебування у Нижньому Подніпров'ї скіфів-землеробів³³.

Розкопки поселення Лиса Гора та розвідки на території, прилеглої до цьо-

го поселення, показують, що процес осідання кочових скіфів слід віднести до кінця V—IV ст. до н. е. Починається він на території Нижнього Подніпров'я заселенням берегів малих річок степової зони Дніпровського басейну. Таким чином, понад 102 поселення IV ст. до н. е. є першими пам'ятками осілости степових скіфів. При цьому, на вказаній території, крім стаціонарних, існуючих цілий рік поселень типу Лисої Гори, були тимчасові стоянки типу Русалки або селища типу Мамай-Сурки³⁴. Господарство мешканців поселень IV ст. до н. е. зберігало скотарську спрямованість, а виявлені на них докази розвитку землеробства свідчать про його допоміжну роль. При осілому способі життя у побуті зберігались риси, притаманні кочовому способу ведення господарства. Власне землеробський побут у мешканців Нижнього Подніпров'я утверджується лише на наступному етапі розвитку, відомому у скіфознавстві як пізньоскіфський період.

Раніше нами було показано, що у матеріальній культурі пізньоскіфських пам'яток більше спільних рис не зі скіфським, а з еллінським етносом³⁵. Ми вважаємо, що та невелика частина скіфського населення, що все ж таки мешкала у пізньоскіфський час на Нижньому Дніпрі, була вже сильно еллінізована і більшість населення городищ становили переселенці з Ольвії, умови існування у якій внаслідок гетської навали погіршились. Сильною еллінізацією варварської культури можна пояснити деяку подібність пам'яток Нижнього Подніпров'я і Криму.

Таким чином, процес осідання кочових скіфів у степовій зоні Північного Причорномор'я добре фіксується археологічним матеріалом. Територією осідання було степове Подніпров'я. Починається воно наприкінці V — початку IV ст. до н. е. з включенням у річний цикл пасовищ Великого Лугу та інших плавнів, з виникненням городищ та поселень, мешканці яких контролювали ці родючі угіддя³⁶. Господарство регіону визначається як напівкочове чи напівосіле.

III ст. до н. е. трактується нами як період еколого-економічної кризи у степу, в результаті якої інтенсивність прояву життя у степу зменшилась практично до нуля. Відтворення господарської діяльності у степовій зоні Північного Причорномор'я почалося у II ст. до н. е.³⁷ І пов'язане з виникненням «укріплених містечок» Малої Скіфії — городищ пізньоскіфського часу. Зазначимо, що це перші поселення у степовому Подніпров'ї з усіма ознаками тривалої осілости.

Процес виникнення осілости у степу в ранньому залізному віці має три фази: осідання кочовиків (кінець V—IV ст. до н. е.); кризова фаза господарства кочовиків (III ст. до н. е.), відродження степу — виникнення стаціонарної осілости у степовому Подніпров'ї з переселенням сюди ольвіополітів (II ст. до н. е.— II ст. н. е.).

Примітки

¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 298.

² Березовець Д. Т., Березанська С. С. Поселення та могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик // АП УРСР.— 1961.— Т. 10.— С. 40—46.

³ Былкова В. П. Скифское поселение у с. Первомаевка // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ.— Тез. докл. III конф. молодых ученых.— М., 1986.— С. 77.

⁴ Зубарь В. М., Болдин Я. И., Абикулова М. И., Литвинова Л. В. Отчет об археологических разведках и охранных раскопках в зоне размыва берегов Каховского водохранилища // НА ИА НАНУ, 1978/6.— С. 17.

⁵ Отрешко В. М. Отчет о работе периферийного отряда Ольвийской экспедиции // НА ИА НАНУ, 1976/1 г.— С. 27; Отрешко В. М. Отчет о раскопках поселения Большая Черноморка II в 1975 г. // НА ИА НАНУ.— 1975/21и.— С. 21.

⁶ Шульц П. Н. Ямы-жилища в скифском поселении у г. Николаева // КСИИМК.— 1940.— Вып. 5.— С. 75.

⁷ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Экология и типы традиционного сельского жилища // Типология основных элементов традиционной культуры.— М., 1984.— С. 34—65.

- ⁸ Шульц П. Н. Указ. соч.— С. 73.
- ⁹ Там же.— С. 74.
- ¹⁰ Майдар Д., Пюрвеев Д. От кочевой до мобильной архитектуры.— М., 1980.— С. 55.
- ¹¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 74.
- ¹² Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1981.— С. 45.
- ¹³ Брашинский И. Б. Амфоры Менды // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 67—74.
- ¹⁴ Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 70.
- ¹⁵ Лейпунская Н. А. Указ. соч.— С. 37, 38.
- ¹⁶ Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 90.
- ¹⁷ Лейпунская Н. А. Указ. соч.— С. 31, 32.
- ¹⁸ Гаврилюк Н. О. Кераміка скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археологія.— 1980.— № 34.— С. 17—30.
- ¹⁹ Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы.— Харьков, 1983.— С. 127.
- ²⁰ Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 78.
- ²¹ Абросимова А. А., Каплан Н. И., Митлянская Т. Б. Художественная резьба по дереву, кости и рогу.— М., 1984.— С. 76.
- ²² Гаврилюк Н. А. Лепная керамика степной Скифии.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 17.
- ²³ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в степном Поднепровье.— К., 1992.— Ч. 1.— С. 32, 33.
- ²⁴ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V—IV вв. до н. э. // СА.— 1991.— № 2.— С. 51—63.
- ²⁵ Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // Вопросы скифо-сарматской археологии.— М., 1954.— С. 165.
- ²⁶ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 233.
- ²⁷ Скорый С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 90.
- ²⁸ Скорый С. А. Скифский этнокультурный компонент на поселениях Лесостепного Правобережья // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины.— Харьков, 1995.— С. 57.
- ²⁹ Дигар Ж.-П. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.— Алма-Ата, 1989.— С. 40.
- ³⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 188, 193.
- ³¹ Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 172; Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 14.
- ³² Мелюкова А. И. Вооружение скифов.— М., 1964.— С. 83.
- ³³ Лесков А. М. Рец. на кн.: Хазанов А. М. Социальная история скифов // СА.— 1977.— № 3.— С. 294.
- ³⁴ Гаврилюк Н. О., Оленковский М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону.— Херсон.— 1992.— С. 1—35.
- ³⁵ Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья.— К., 1991.— Ч. II.— С. 28, 30.
- ³⁶ Гаврилюк Н. А. Каменское городище и его округа // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 31.
- ³⁷ Гаврилюк Н. О. Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скіфії // Оточуюче середовище і стародавнє населення України.— К., 1993.— С. 64.

Н. А. Гаврилюк, С. Н. Кравченко

НАЧАЛО ОСЕДЛОСТИ У СТЕПНИХ СКИФОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ ЛЫСАЯ ГОРА)

Статья посвящена публикации интереснейшего памятника скифской оседлости — поселения Лысая Гора, расположенного у г. Васильевка Запорожской обл. Характеризуются хозяйственные и жилые постройки, анализируется добытый в ходе стационарных раскопок материал. На основе изучения амфорного материала поселение дати-

рується концом V—IV вв. до н. е. Скифська етнічна належність обитателів поселення, визначена в результаті аналізу кераміки не викликає сумнівів. Вивчення поселення Лиса Гора і порівняння його з іншими подібними пам'ятниками Нижнього Подніпров'я дозволяє звернути увагу на проблему часу і місця переходу скифів до осідлості. Аналіз існуючих гіпотез і вивчення нових матеріалів дозволяє авторам, в слід за Б. Н. Граковим, стверджувати, що перехід до частинної осідлості у скифів відбувається в кінці V — на початку IV вв. до н. е. Отримані дані дозволяють зв'язати цей процес з Нижнім Подніпров'ям.

N. A. Gavrilyuk, S. N. Kravchenko

FINDINGS FROM EXCAVATIONS OF ANCIENT TOWN LYSAYA GORA AND PROBLEM ON THE ONSET OF SETTLED LIFE OF THE STEPPE SCYTHIANS

The paper is devoted to the most interesting problem of the science of the Scythians (scythiology): when have the Scythians transferred to the settled way of life? The authors describe hypotheses on the time when relics of settled life of the steppe Scythians appeared. New findings obtained as a result of excavations in settlement Lysaya Gora have permitted the authors to join the hypothesis advanced by B. N. Grakov. Results obtained from the excavations are published. Farm and everyday-life buildings, material findings which permit dating ancient town Lysaya Gora the late 5th and 4th cent. B. C. are described. The Scythian ethnic attribution of its inhabitants is indubitable. The data published permit dating the onset of settled life of the steppe Scythians the second half of the 5th cent. B. C.

Одержано 12.12.85.

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ОЛЬВІЇ

Г. О. Пашкевич

У статті наводяться результати досліджень палеоботаничних матеріалів, отриманих у 1991—1992 рр. внаслідок промивання ґрунту культурних шарів Ольвії. Аналізується вплив Ольвії на рослинництво сусідніх скифських племен.

Відомості про культурні рослини, що вирощувалися або вживалися населенням грецьких міст та їх околиць в Північному Причорномор'ї, є майже в кожній монографії або статті, присвяченій землеробству цього регіону¹.

В Ольвії знахідки викопних решток культурних рослин до недавніх часів поодинокі. На початку століття Б. В. Фармаковським знайдено в одному з приміщень будинку II ст. до н. е. під «Зевсовим курганом» обвуглене просо². У 1932 та 1936 роках під час розкопок під керівництвом Л. М. Славина в шарах II—III ст. знайдено необвуглене насіння бур'янових рослин — кам'яноплідника *Lithospermum arvense* з родини шорстколистих та татарника колючого з родини айстрових. На думку К. А. Фляксбергера, який визначав знахідки, насіння має вигляд такого, що потрапило у розріз випадково³.

Горішками кам'яноплідника *Lithospermum arvense* (60 мл) було заповнено також ботрос II, знайдений під час розкопок 1988 року (визначення Г. О. Пашкевич).

У 1991 році розпочато цілеспрямовані палеоботаничні дослідження на території поліса. Основним джерелом для отримання палеоботаничного матеріалу було промивання вмісту заповнень жител, господарських ям, підвалів та інших об'єктів.

© Г. О. ПАШКЕВИЧ, 1995